

В. В. Македон

УДК 94«18/19»:(093)(477.74)

**ДОКУМЕНТИ З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ
ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ ОДЕСИ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

Стаття присвячена актуалізації, систематизації та первинному аналізу джерелознавчого потенціалу архівних матеріалів, справ, з фондів Державного архіву Одеської області щодо дослідження розвитку національно-культурних об'єднань Одеси у XIX – на початку XX століть. Зроблено висновок, що ці актові документи є достатньо

репрезентативними для реконструкції основних етапів розвитку, кількості, складу членів одеських національно-культурних об'єднань (переважно товариств), політики місцевої влади щодо них.

Ключові слова: *Одеса, національно-культурні об'єднання, Державний архів Одеської області.*

Більшість аналітиків традиційно розглядають активну та плідну діяльність національно-культурних об'єднань (передусім у формі товариств) як вагомий показник гармонійного розвитку міжнаціональних, добросусідських, толерантних взаємин у сучасній Українській державі [1, с. 267]. У більшості новітніх публікацій на відповідну тему абсолютно, або майже не враховується історичне підґрунтя, тобто діяльність цих об'єднань у ХІХ – на початку ХХ століть – імперську добу історії України, коли національно-культурні об'єднання були однією з найпоширеніших форм громадських об'єднань, сприяючи розвитку національних культур та рухів і становленню громадянського суспільства в цілому. В умовах гальмування партійно-політичного будівництва в Російській імперії довгий час для більшості народів України ці об'єднання були єдиною можливою формою реалізації своїх мовно-культурних прагнень у цілком легальний спосіб, хоч і у чітко контрольованих державою рамках, що і призводило до перерв та нестабільності в їх існуванні.

Вже у ХІХ столітті Одеса набула слави своєрідного новітнього Вавилону, місця співіснування цілої низки національних, мовних та конфесійних спільнот, іноді і доволі екзотичних та мало чисельних. Подібно до Львову, але навіть більшою мірою, в Одесі ці спільноти не розчинялися у спільному «котлі», а намагалися зберегти свої особливості. Найпомітнішим проявом цієї тенденції було функціонування впродовж майже всієї історії міста у складі Російської імперії національно-культурних об'єднань. Історики (як певних національних спільнот, так і історики Одеси загалом) вже звертали увагу на діяльність низки товариств [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Однак джерельна база теми розроблена недостатньо, без використання комплексного та порівняльного підходів. Метою статті є актуалізація, систематизація та первинний аналіз джерелознавчого потенціалу архівних матеріалів, справ, з фондів Державного архіву

Одеської області щодо дослідження розвитку національно-культурних об'єднань Одеси у ХІХ - на початку ХХ століть. Зауважимо, що нашим завданням було визначити не лише наявні справи та документи, але й врахувати ті з них, що не збереглися, а проте зафіксовані в описах, і, таким чином, наголосити на факті їх існування. З іншого боку, нас цікавили і ті непоодинокі випадки, коли справа про заснування товариства не призводила до позитивного для ініціаторів результату, а проте свідчила про процес зростання національної свідомості, рух, і, отже, факти історії.

Неупереджений аналіз справ з метою визначення ступеню повноти і достовірності закладеної в них інформації для дослідження заявленої теми сприятиме збільшенню змістової віддачі цього виду масових джерел, зробить їх більш доступними для вивчення і включення в орбіту наукового обігу, а також підвищить пізнавальні можливості дослідника.

Передусім, слід відзначити наявність у Державному архіві Одеської області трьох окремих фондів, що цілковито відображають діяльність трьох національно-культурних товариств. За нижніми датами документів це: «Одеське Грецьке добродійне товариство» (Ф. 765, 1 опис, 27 справ, крайні дати документів: 1871–1919 роки); «Правління товариства «Труд» для поширення ремісничих знань серед євреїв у м. Одесі» (Ф. 680, 1 опис, 15 справ, крайні дати документів: 1873–1919 роки. Цей фонд тісно пов'язаний з Ф. 108 – власне училища «Труд»); «Комітет Одеського відділення Товариства поширення освіти серед євреїв в Росії» (Ф. 442, 1 опис, 36 справ, крайні дати документів: 1880 – 1919 роки). Позитивним є факт повної збереженості справ, жодна з яких не значиться в описах як втрачена (не виключено, що частина справ була втрачена раніше, до складання оновлених описів). Негативним є те, що жоден з цих трьох фондів не містить документи, які б відображали етап заснування та першого етапу існування товариств: Грецьке товариство було засновано 1861 р., товариство «Труд» – 1864 р., Одеський комітет об'єднання для розповсюдження просвіти серед євреїв в Росії (далі – Одеський комітет ОПЄ) – 1867 р. Лише незначна частина наявних у фондах документів включена до наукового обігу [8, с. 146]. Привертає увагу, що у загалом якісних працях М. Поліщука та О. Іванова немає жодного посилання на документи з цих фондів [9; 10].

З фондів, що спеціально не присвячені товариствам, безумовно першорядне місце належить фонду № 2, «Канцелярія Одеського градоначальника». Наявність відповідних справ у цьому фонді зумовлена законодавчою необхідністю для ініціаторів створення товариств реєструвати їх у градоначальника (зокрема, закон 4 березня 1906 р.). Компактно справи про товариства (зокрема, національно-культурні) зосереджені у «столі товариств та зібрань» лише у двох описах – 7 та 11. Серед них безсумнівно незрівнянно інформативнішим є 7 опис, де виключно зосереджені справи про товариства та зібрання (тобто справи про отримання дозволу на проведення зібрань товариств), тоді як в 11 описі – лише понад десяток. Всі вони присвячені періоду 1906-1917 років. В описі 7 наявні 604 справи. З них справі реєстрації, діяльності та закриттю національно-культурних товариств присвячено 115 справ, але з них 36 втрачені. Втім, певну інформацію про факт ініціативи, або власне заснування товариств, хронологію, містять зафіксовані назви. В 11 описі містяться лише 7 справ про національно-культурні товариства.

Однак матеріали 2 фонду, присвячені національно-культурним товариствам не обмежуються лише цими двома описами. Так, в опису 1 немає виокремлення справ по спеціальному «столу товариств та зібрань». Проте, фронтальний перегляд понад 4 тис. справ, що зафіксовані в опису, дав змогу виявити 60 справ про національно-культурні товариства, з яких лише 8 втрачені.

Наголосимо, що згаданими справами, що безпосередньо присвячені діяльності окремих товариств, у згаданих вище фондах, джерелознавчий потенціал не вичерпується. В описах наявні до 50 справ, в яких узагальнені прохання ініціаторів до градоначальника про проведення різноманітних акцій товариств. Попри те, що в описах ці справи оформлені як «О дозволении проведения концертов, собраний и т.п.», опрацювання цих справ дозволяє твердити, що вони можуть суттєво доповнити справи, що безпосередньо присвячені товариствам.

Решта фондів та описів, хоча і поступаються широтою та кількістю матеріалів, містять важливі документи. Унікальні дані, що не відображені у фондах адміністративних установ, містять матеріали 45 фонду (Новоросійський університет), у майже десятку справ фонду відбивають процес національно-культурної консолідації серед одеських студентів,

утворення та діяльність української, грузинської, вірменської, польської, німецької, російської громад [11, арк. 7]. У першому фонді (Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора) у справах розпорядчого відділення (описи 139, 146, 147, 199) серед майже тисячі справ нами виявлено згадку про 14 справ на тему, що нас цікавить. З них 5 позначені як втрачені.

У решті описів фондів натрапляємо лише на одиничні справи, в яких йдеться про національно-культурні товариства Одеси. Зокрема, це фонди 635 (Одеський окружний суд) та фонд 4 (Одеська міська дума).

Зафіксовані в описах справи варто передусім типологізувати за національною ознакою. Найбільше справ відображають діяльність єврейських товариств – 112; російських – 17; 14 – німецьких; 11 – українських; 6 – грецьких; 7 прибалтійських народів (3 – латиші, 3 – литовці, 1 – естонці), 8 польських; 6 караїмських; 5 вірменських; 4 грузинських; по 3 – французьких, швейцарських, італійських; по 2 – бельгійських та чеських; по одному – серби, болгари, перси.

Переважно у назвах справ йдеться про спроби заснування «обществ». Однак іноді ініціатори формулювали формат у формі клубів, комітетів, артілей, гуртків, домів, громадських зібрань. Проте, фактично йшлося про товариства. Більшість товариств не розрізняли у своїх назвах та завданнях чоловіків та жінок. Але маємо випадки і товариства, що намагались спеціально переслідувати завдання відстоювання права жінок певних національностей («Товариство для поширення ремесла серед єврейськими жінками», «Жіноче караїмське благодійне товариство», «Католицьке дамське товариство «Марія-Гільф» (німецьке). Більш того, у назві одного з польських товариств дуже помітно феміністичне прагнення «Товариство рівноправності польських жінок» [12].

Майже всі товариства ставили перед собою завдання збереження та розвитку власної національної культури, релігії, мови. Проте, одне з товариств в цьому плані виглядає суперечливо: «Товариство для допомоги наверненим у християнство євреям» (1893) [13]. Втім, враховуючи реальні обставини того часу, вважаємо, що це товариство не можна вважати виключно русифікаторським, адже було спрямовано на допомогу євреям, які стикалися зі значним психологічним дискомфортом у зміні вір. Тобто йшлося про піклування про євреїв, хоч і вже не в релігійному сенсі.

Більшість товариств у назві фіксували свою територіальну приналежність та межі діяльності у суто одеському форматі. Проте, іноді траплялось визначення «южнорусский», сіоністського спрямування в євреїв, отже з проекцією на Палестину. Проте, існували і товариства, які взагалі у назві не фіксували свою національну приналежність та завдання, а, тим не менш, саме такими передусім і були: «Гармонія» (німецьке), «Бесіда» (єврейське). Не виключено, що йшлося про лавіювання, з метою полегшити справу реєстрації та діяльності.

За завданнями (спрямуванням) товариства варто класифікувати на благодійні (більшість товариств), просвітницькі, виховні, релігійні, допомогові, спортивні (втім, маємо лише один випадок такого товариства – німецького гімнастичного, яке до того ж складалося не з суто німців і мало всі тенденції до перетворення на звичайне товариство). Щодо останнього, то йдеться про елементи профспілки (особливо серед євреїв: товариства прикажчиків, різників кошерного м'яса, вчителів (меламедів) і т.п.). Низка товариств переслідувала вузькі завдання – охорона здоров'я, допомога учням певної гімназії чи училища (здебільшого єврейських).

За джерелознавчою типологією всі документи належать до актових. Серед них найчастіше зустрічаються: 1) законодавчі акти Російської імперії та внутрішні циркуляри, розпорядження про відкриття та закриття товариств адміністративних осіб; 2) статутні документи товариств (проекти та остаточні статuti); 3) ділове листування як між членами товариств, так і з іншими товариствами, установами тощо; 4) внутрішня ділова документація; 5) реєстри членів; 6) звіти про діяльність товариств. Щодо останнього типу, то у 442 фондi, наприклад, міститься важливий документ 1919 року, який описує історію «Комітету Одеського відділення Товариства поширення освіти серед євреїв в Росії» [14]. Решта товариств не встигла довести свою історію до новітніх часів.

Суто з історичного боку, ознайомлення з наявними документами допомагає глибше досягнути такі аспекти: 1) реалізацію державної політики на місцевому рівні щодо функціонування національно-культурних товариств; 2) скласти просопографічний портрет провідників та пересічних членів товариств (з діяльністю товариств були пов'язані такі видатні постаті як С. Дубнов, І. Луценко, І. Липа, Б. Гриневецький, С. Аваліані, О. Вальтер та ін.); 3) особливості діяльності національно-

культурних товариств як прояву національного руху і ширше – громадського. Хоча часто у назві справи міститься згадка лише про реєстрації статуту товариства, найчастіше у справі наведено і факти його подальшої діяльності. Здебільшого мова документів є російська, проте, як і слід було апріорі очікувати трапляються документи і мовами діячів товариств, особливо іврит, німецька, грецька.

Зрештою, виникає запитання про те, з якою мірою повноти фонди Державного архіву Одеської області відображають історію національно-культурних товариств в Одесі в період її перебування в Російській імперії. Зробимо попередній висновок, що фонди Державного архіву Одеської області містять інформацію про більшість історичних фактів і тому на основі ознайомлення з відповідними матеріалами можна скласти загальне і досить адекватне уявлення про нашу тему. Проте, якщо ставити перед собою завдання комплексного дослідження, варто врахувати і певні лакуни. Наприклад, у фондах майже не відобразилась діяльність «Німецького клубу ремісників та промисловців» (1869-1915), «Благодійного товариства видання та поширення релігійно-моральних та просвітницьких книг українською мовою» на чолі з В. Фоменко (1910-1911). Таким чином, дослідник не має піддатися спокусі, в даному разі цілком реальній враховуючи значну кількість документів, утриматися від пошуку інших матеріалів.

Отже, у фондах Державного архіву Одеської області зберігаються документи, що є достатньо репрезентативними для реконструкції основних етапів розвитку, кількості, складу членів одеських національно-культурних об'єднань (переважно товариств), політики місцевої влади щодо них у середині ХІХ – перші десятиліття ХХ століття. Певною обмеженістю цих джерел є те, що вони належать виключно до одного джерелознавчого типу: актових джерел. Втім, саме цей тип джерел є базовим в інституціознавстві. Пошуки в інших архівах у поєднанні з аналізом опублікованих матеріалів з фондів бібліотек та музеїв, і не лише актових, але й наративних, тощо, дозволять скласти більш повну картину розвитку національно-культурних об'єднань Одеси ХІХ – початку ХХ ст.

Але вже на основі первинного аналізу згаданих вище матеріалів очевидно, що Одеса в цю добу належала до провідних центрів розвитку цього типу громадських об'єднань. Найбільшого масштабу досягла

діяльність єврейських (особливо «Комітету Одеського відділення Товариства поширення освіти між євреями в Росії») та німецьких об'єднань. Попри особливо завзяті репресії проти українців, яких в Російській імперії не визнавали окремим народом, в Одесі їм вдалося створити на початку ХХ ст. майже безперервну традицію діяльності власних національно-культурних товариств. Основним типом об'єднань національних спільнот були благодійні товариства з відповідно переважаючим напрямком діяльності. Проте йдеться не просто про гуманітарну благодійність, а про особливий її різновид – націєтворчу, націєконсолідуючу. Особливості державної політики, що пріоритетним критерієм надання дозволу на діяльність товариств вважала категорію «благонадійності», призвела до численних фактів негативних рішень у відповідь на ініціативи громад, недовговічного існування товариств, їх заборону. Додатковими чинниками були матеріальні негаразди, особливо в роки Великої війни, протиріччя між керівниками товариств тощо. В діяльності товариств взяли участь представники всіх суспільних верств, хоча найпоширенішим явищем була лідерська роль інтелектуальної еліти, зокрема, викладачів Новоросійського університету. Ця обставина аж ніяк не може дивувати, адже відповідає загальній закономірності поєднання в особі інтелектуальної еліти місії національної. Рух до заснування та розвитку власних об'єднань охопив всі помітні національні спільноти Одеси. Не стали виключенням і росіяни («русские», «великороссы»), хоча з огляду на тенденції державної політики саме російській культурі та мові належала роль домінуючої і відповідно такої, що не зазнавала загрози асиміляції. Однак саме тому діяльність російських товариств набула деформованих ознак, що різко відрізняються від решти товариств. Для них властивий значно більший рівень політизації, перевага агресивності та зверхності над захисними функціями, неналаштованість на співпрацю з рештою товариств (як, навпаки, демонстрували рух назустріч один одному, українські і польські).

**DOCUMENTS FROM THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVES OF
THE ODESSA REGION AS A SOURCE FOR THE STUDY OF ETHNO-
CULTURAL COMMUNITIES OF ODESSA OF XIX - EARLY XX
CENTURY**

The article is devoted updated, systematization and analysis of primary source-capacity archival material affairs of the State Archives of the Odesa region for the study of national-cultural communities Odesa XIX - early XX century. Inferred that these documents on marital is sufficiently representative for the reconstruction of the main stages of development, the amount of the membership of the Odesa national cultural unification (mostly companies), local government policy towards them.

Key words: *Odesa, national-cultural communities, State Archives of the Odesa region.*

В. В. Македон

**ДОКУМЕНТЫ ИЗ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ
РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ
ОДЕССЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА**

Статья посвящена актуализации, систематизации и первичному анализу источниковедческого потенциала архивных материалов, дел, из фондов Государственного архива Одесской области для исследования развития национально-культурных объединений Одессы XIX – начала XX века. Сделано вывод, что эти актовые документы являются достаточно репрезентативными для реконструкции основных этапов развития, количества, состава членов одесских национально-культурных объединений (преимущественно обществ), политики местной власти по отношению к ним.

Ключевые слова: *Одесса, национально-культурные объединения, Государственный архив Одесской области.*

Джерела та література

1. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України : природа, легітимність, діяльність / Л. І. Лойко. – К., 2005. – 634 с.
2. Гребцова И. С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы 2-й половины XIX в. : сравнительная характеристика источниковой базы / И.С. Гребцова // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. – Одеса, 1999. – С. 161-168.
3. Калустьян Л. Х. Армянская діаспора Одесі / Л. Х. Калустьян. – Одеса : Астропринт, 1999. – 56 с.
4. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы: 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса, 1999. – С. 317-357.
5. Накаєва С. А. Джерела вивчення діяльності іноземних товариств на півдні Російської імперії у другій третині XIX ст. / С. А. Накаєва // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 45. – Вип. 32. Історичні науки. – Миколаїв, 2005. – С. 134-137.
6. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси / С. Зінько // Поляки на Півдні України. – Одеса, Опале-Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231-235.
7. Музичко О. Грузини в Одесі : історія та сучасність / О. Музичко. – Одеса, 2010. – 292 с.
8. Белоусова Л. Г. Евреи Одессы и Юга Украины. История в документах / Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. – Одесса, 2002. – 300 с.
9. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии / М. Полищук. – Иерусалим-Москва, 2002. – С. 201-206.
10. Иванов А. ОРТ в Одессе: идеология благотворительной деятельности / А. Иванов // Одесса и еврейская цивилизация: V междунар. конф. – Одесса, 2007. – С. 82-109.
11. Державний архів Одеської області. – Ф. 45 Новоросійський університет. – Оп. 11. – Спр. 26 (1907) Студенческая организация, профессорский дисциплинарный суд, 16 арк.
12. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 7. – Спр. 482 Одесское отделение «О равноправии польских женщин», 34 арк.

13. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 1. – Спр. 2004 Об утверждении устава Одесского общества для вспомообращения в христианство евреям, 22 арк.

14. Державний архів Одеської області. – Ф. 442 Комітет Одеського відділення Товариства розповсюдження просвіти між євреями в Росії. – Оп. 1. – Спр. 34 Краткий обзор деятельности Одесского отделения, сметы библиотек и музея, 14 арк.